

IMPORTED BRONZE VESSELS
FROM THE EASTERN GRAVE OF BERDYANSK MOUND

The article is devoted to the analysis of the imported bronze vessels found in the Eastern grave of Berdyansk Mound, the burial monument of one of the Scythian nomarchs of the north coast of the Azov Sea. A wide circle of presented analogies from Scythian and other cultures' monuments allows the authors to assume that primarily the oinochoe and the basin from Berdyansk Mound belonged to the same set of imported metal vessels. Similar sets were used by representatives of the highest social level of various ethnoses of the Scythian time. The finds from Berdyansk Mound are dated within the limits from the 5th to the beginning of the 4th c. BC.

Л.І. Бабенко

**СКІФСЬКЕ ПОХОВАННЯ V ст. до н.е.
ПОБЛИЗУ с.м.т. КОРОТИЧ НА ХАРКІВЩИНІ**

Опубліковано матеріали поховального комплексу V ст. до н. е. біля с.м.т. Коротич на Харківщині.

У 1982 р. експедицією Харківського історично-го музею під керівництвом В.Г. Бородуліна було розкопано курган, що входив до складу курганної групи з 6 насипів заввишки 0,3—2,5 м, розташованої за 0,5 км на південний схід від с.м.т. Коротич Харківського р-ну Харківської обл., праворуч траси Харків—Київ¹.

Насип кургану розорювався. На початок розкопок висота насипу становила 0,65 м, діаметр за лінією північ—південь — 26 м, захід—схід — 22 м (рис. 1, 1)². На рівні стародавнього горизонту, за 8 м на південь від умовного центру, виявлено рештки тризни у вигляді кісток черепа, зубів і ніг коня та двох фрагментів амфори. На відстані 5,9 м на південний схід від центру, на глибині 0,8 м від вершини кургану, знайдено дві посудини зрубної культури — горщик та банку (рис. 2, 1, 2), неподалік — ще кілька фрагментів кераміки того само часу, орнаментованих відбитками зубчастого штампу³. Жодних остеологіч-

них решток поблизу горщиків не зафіксовано, тому питання про характер комплексу бронзової доби, а також його можливий зв'язок із курганним насипом, залишається відкритим.

Єдине поховання розмішувалося в центральній частині кургану. Могильна яма мала прямокутну форму (3,7 × 3,45 м) і була орієнтована за лінією північ/північ/схід—південь/південь/захід (азимут 13—15°). Глибина могили від рівня стародавнього горизонту — 3,45 м. Могила оточував глиняний викид діаметром до 12 м при висоті 0,45—0,5 м. На поверхні глиняного викиду місцями зафіксовано залишки зітлілої деревини завтовшки 5—7 см. Зітліле дерево лежало також навколо могили під викидом на рівні давнього горизонту, займаючи ділянку 10 × 12 м.

Поховання пограбоване. Грабіжницький лаз повністю перекривав могильну яму зверху та мав вигляд вертикальної воронки, що поволі спускалася до могили з центральної частини насипу. В грабіжницькому лазі на глибині 2,25 м від давнього горизонту знайдено монету «денгу» за 1731 р., що дає змогу визначити можливий час пограбування в межах середини XVIII ст.

На дні могили зафіксовано рештки дерев'яної гробниці у вигляді 7 стовпових ямок: 4 — по кутках могили та 3 — посередині бокових стінок (за винятком південної). Діаметр ямок — 0,25—0,35 м, глибина — 0,45—0,95 м від дна могили.

¹ Висловлюємо вдячність В.Г. Бородуліну за дозвіл опублікувати матеріали розкопок.

² Частина спостережень, відбитих у польовому щоденнику та тексті наукового звіту, на графічних планах кургану та поховання не зафіксовано. Подані кресленики кургану та поховання повністю відповідають оригіналу.

³ Фрагменти кераміки у фондах Харківського історичного музею відсутні.

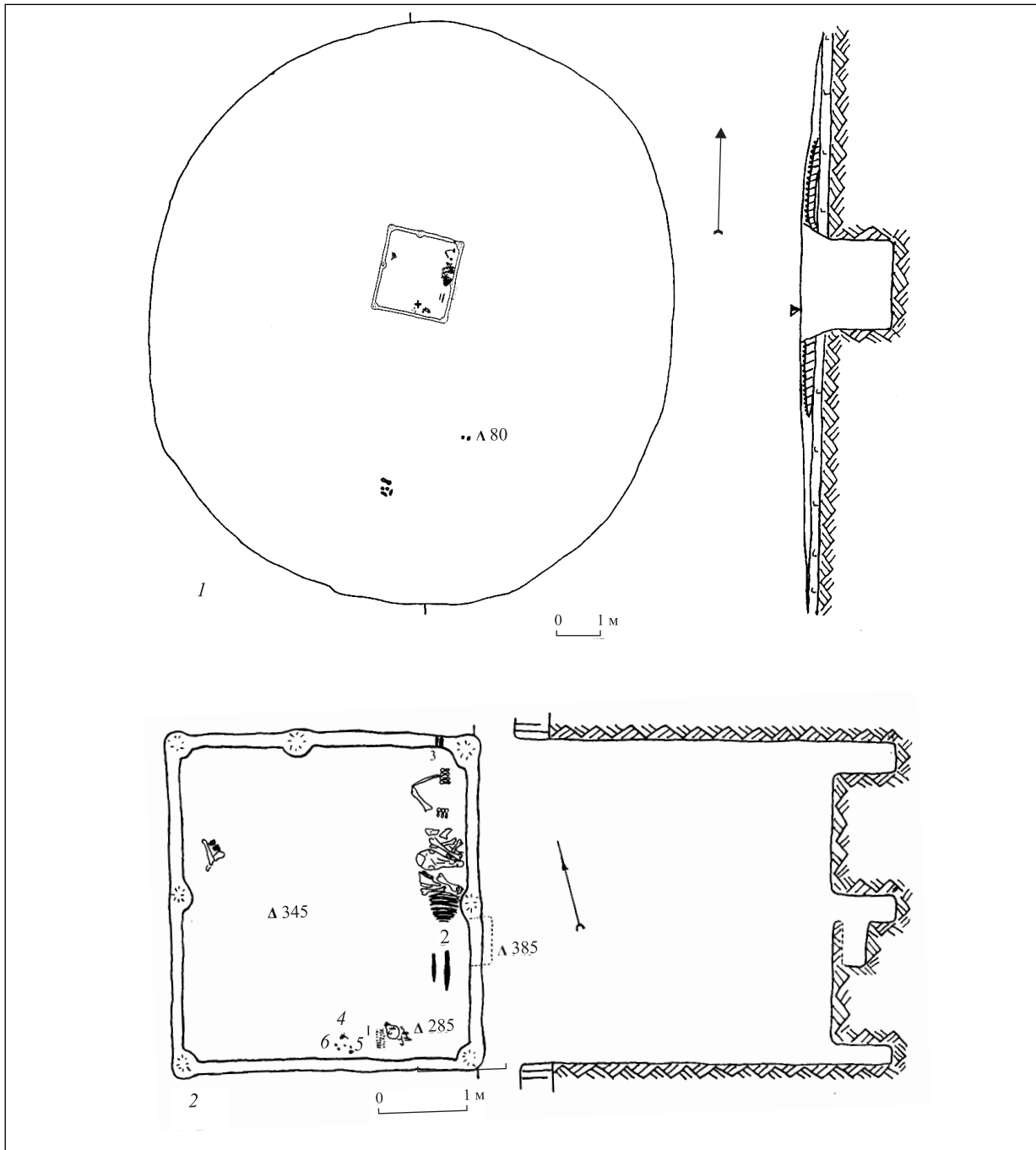

Рис. 1. Курган поблизу смт Коротич: 1 — план та розріз кургану; 2 — план та розріз поховання: 1 — вістря стріл; 2 — наконечники списів; 3 — втоки; 4 — вудила; 5 — ромбоподібна бляшка; 6 — бляшки-розетки

Уздовж стінок могили по периметру виріто канавку завширшки 0,2—0,25 м, завглибшки — 0,2 м. У стовпових ямках та канавці виявлено рештки зітлілого дерева. Біля східної стінки, на південь від середнього стовпа, знайдено схованку завдовжки 0,5 м, завширшки 0,35 м, завглибшки 0,4 м, на дні якої збереглися відбитки залізних іржавих предметів.

Поховання парне. У грабіжницькому лазі, на глибині 0,5—0,7 м від стародавнього горизонту, виявлено фрагменти фаланг пальців, кістки

верхніх кінцівок та кілька хребців. Нижче, на глибині 1,85—2,2 м, знайдено ребра, уламки тазових кісток та череп одного з похованих. Поблизу південної стінки могили, за 0,6 м вище від дна могили, знайдено рештки кістяка іншого похованого — череп, ребра та хребці. На дні ями *in situ* зафіксовано кістки стопи, положення яких свідчить про можливе орієнтування одного з похованих головою на південь.

За 0,3 м від східної стінки, поблизу схованки, вістрями на південь лежали два залізні на-

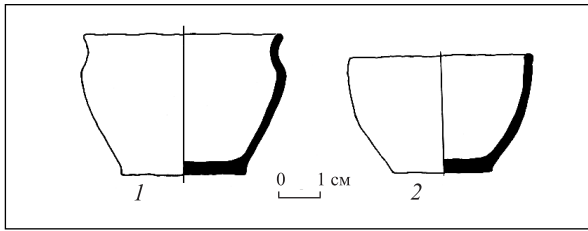

Рис. 2. Посуд зрубної культури: 1, 2 — глина

конечники списів. Втоки списів виявлено в канавці біля північної стінки. Поблизу південної стінки виявлено сагайдачний набір зі 140 бронзових наконечників стріл, що лежали вістрями на схід, смужкою завширшки 24 см. Ще 2 наконечники стріл знайдено під рештками тазових кісток.

Уздовж східної стінки знайдено кістяк коня, головою орієнтованого на південь. Череп коня був розвернутий у протилежний бік і лежав зверху на крупі, храпом до східної стінки. Залізні вудила та псалії виявлено поблизу південної стінки, за 0,3 м вище від дна могили. Поруч, на глибині 2,85—3,45 м від рівня давнього горизонту, знайдено бронзові вуздечкові бляшки, ворворки та підпружну пряжку прямокутної форми (рис. 1, 2).

Опис знахідок.

Наконечники стріл. Із 142 наконечників типологічному визначенню підлягають 139. Усі наконечники виключно бронзові.

Трилопатеві наконечники з виділеною втулкою:

- наконечники зі склепистою голівкою та Λ -подібним ложком до вершини голівки; довжина 1,9—2,7 см; 29 екз. (рис. 3, 1—4);

- наконечник такої само форми, але одна з лопатей утворює короткий гострий шип; довжина 2,7 см; 1 екз. (рис. 3, 5);

- наконечник із пірамідальною голівкою та Λ -подібним ложком до вершини голівки; довжина 2,9 см; 1 екз. (рис. 3, 6);

- наконечник такої само форми, але з лопатями, що утворюють короткі гострі шипи; довжина 2,5—3 см; 16 екз. (рис. 3, 7).

- наконечники зі склепистою голівкою та двома паралельними заглибленнями на гранях майже до вершини голівки; довжина 1,8—2,8 см; 8 екз. (рис. 3, 8—10).

- наконечник аналогічної форми, але з двома навскісними перетинками у нижній частині грані; довжина 1,9 см; 1 екз. (рис. 3, 11);

- наконечник такої само форми, але з двома поперечними перетинками обабіч втулки у верхній частині грані; довжина 2—2,2 см; 5 екз. (рис. 3, 12);

- наконечник зі склепистою голівкою, дві грані якого мають пару паралельних заглиблень

на 2/3 довжини голівки, на третій — П-подібний ложок на таку саму довжину з поперечною перетинкою з одного боку втулки; кінці лопатей утворюють короткі гострі шипи; довжина 2,4 см; 1 екз. (рис. 3, 13);

- наконечники з пірамідальною голівкою, П-подібним ложком на 2/3—3/4 довжини голівки; у деяких наконечників кінці лопатей утворюють короткі шипи; довжина 2,2—3 см; 43 екз. (рис. 3, 14—20).

Трилопатеві наконечники з внутрішньою втулкою:

- наконечники зі склепистою голівкою, Λ -подібним ложком до вершини голівки та рівною основою — так звані базисні; довжина 1,5—1,9 см; 5 екз. (рис. 3, 21—25);

- наконечники такої само форми, але більш видовжених пропорцій; довжина 2,4—2,6 см; 14 екз. (рис. 3, 26);

- форма наконечника аналогічна попередньому, але одна із лопатей утворює короткий шип; довжина 2,4—2,7 см; 4 екз. (рис. 3, 27);

- наконечник із пірамідальною голівкою, Λ -подібним ложком до вершини голівки та рівною основою; одна із лопатей, опущена нижче, ніж зріз основи, утворює короткий шип; довжина 3 см; 2 екз. (рис. 3, 28);

- наконечник такої само форми, але без шипа; довжина 2,5 см; 1 екз. (рис. 3, 29);

- наконечники зі склепистою голівкою та двома паралельними заглибленнями на гранях на 1/2—2/3 довжини голівки; довжина 2,1—2,2 см; 2 екз. (рис. 3, 30, 31);

- наконечники аналогічної форми, але із заглибленнями майже до вершини голівки та більш приземкуватих пропорцій; довжина 1,3—1,5 см; 2 екз. (рис. 3, 32, 33);

- наконечники зі склепистою голівкою та П-подібним ложком на 2/3 довжини голівки; довжина 1,8 см; 1 екз. (рис. 3, 36);

Тригранні наконечники стріл репрезентовано двома екземплярами з внутрішньою втулкою, склепистою голівкою та двома паралельними заглибленнями на гранях на 1/3—1/2 довжини голівки; довжина 1,9—2,1 см; 2 екз. (рис. 3, 34, 35).

Наконечники списів. Обидва знайдені наконечники списів, за класифікацією А.І. Мелюкової, належать до 1-го типу 2-го відділу — наконечників із гостролистим пером та вузьким ребром посередині пера (Мелюкова 1964, с. 40). Перехід пера у циліндричну втулку ледь помітний. В обох наконечників край втулки стягнуто залізним кільцем: у довшого наконечника — по зрізу втулки, у коротшого — на 0,8 см вище від

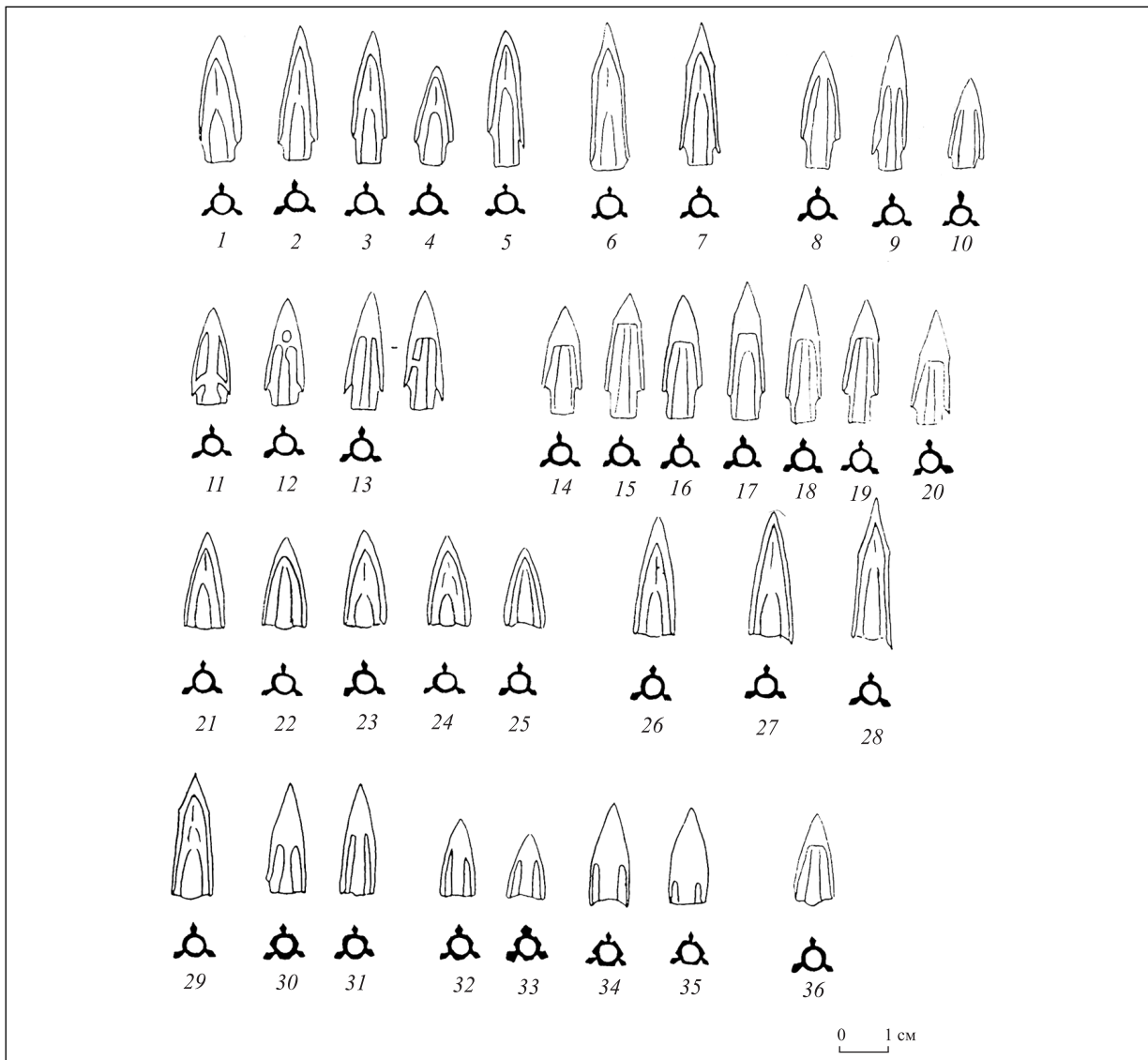

Рис. 3. Наконечники стріл: 1–36 — бронза

краю. Особливістю форми пера коротшого наконечника є майже однакова ширина пера на 3/4 його довжини. Параметри одного наконечника: загальна довжина — 43,4 см, довжина пера — 27 см, ширина пера — 3,9 см, діаметр втулки — 3,3 см (рис. 4, 1); іншого: загальна довжина — 32,4 см, довжина пера — 21 см, ширина пера — 3,5 см, діаметр втулки — 3 см (рис. 4, 2).

Втоки залізни циліндричної форми. Довжина одного — 12,5 см, діаметр — 2,2 см (рис. 4, 3); довжина іншого — 12,2 см, діаметр — 2,6 см (рис. 4, 4). За описом у звіті, втоки було відкинуто грабіжниками до канавки поблизу північної стінки. Однак якщо припустити, що подібне їх розміщення було близьким до *in situ*, то вірогідна довжина списів, згідно з даними креслення поховання, становила 2,64–2,8 м. «Штурмові» списи-піки подібної довжини використовували для нанесення удару супро-

тивнику кінними воїнами (Черненко 1984, с. 231–235). Цікаво, що спис приблизно такої самої довжини було знайдено у синхронному коротичанському к. 3 Протопопівського могильника, розташованому безпосередньо біля останнього (Черненко 1984, с. 233)⁴.

Вудила. Стан збереженості поганий. Склалися з 2 залізних стрижнів, з'єднаних за допомогою кільцеподібних петель (рис. 4, 12).

Псалій. Зберігся уламок залізного дводірчастого псалія з малопомітним вісімкоподібним потовщенням посередині. Один кінець стрижня псалія ледь загнутий, форма іншого не відома (рис. 4, 13).

Бронзові вуздечкові бляшки із щитком круглої напівсферичної форми та масивною петелькою

⁴ У праці Є. В. Черненка спис помилково віднесено до кургану 5.

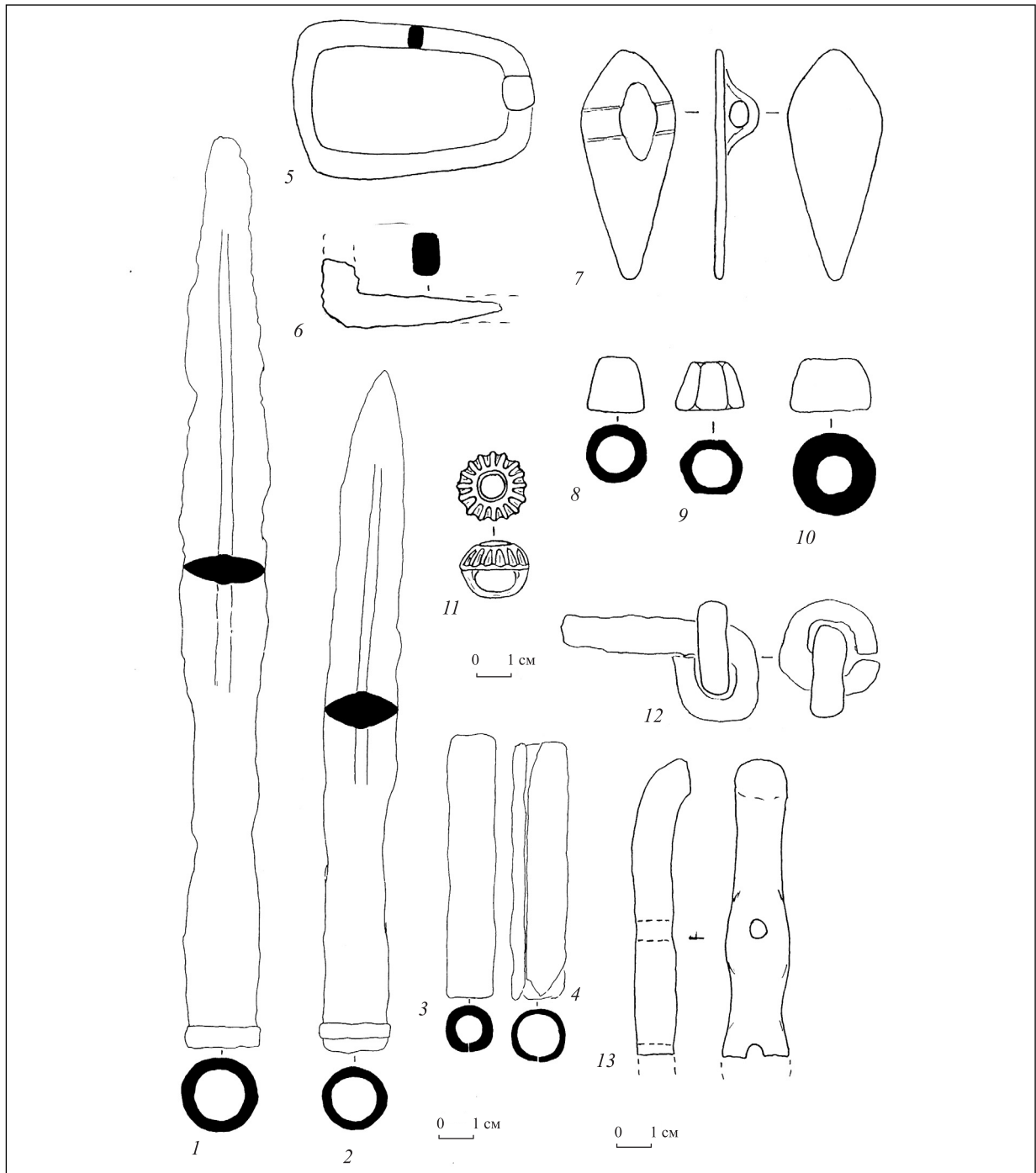

Рис. 4. Предмети озброєння та кінського спорядження: 1, 2 — наконечники списів; 3, 4 — втоки; 5, 6 — пряжки; 7, 11 — бляшки; 8—10 — ворворки; 12 — вудила; 13 — псалій. 1—4, 6, 10, 12, 13 — залізо, 5, 7—9, 11 — бронза

на зворотному боці. Щиток оформлено у вигляді рельєфної 16-пелюсткової розетки з ледь опуклою гладенькою серцевиною та довгастими пелюстками, що радіально розходяться від центра; діаметр 1,7 см, висота 1,4 см; 8 екз. (рис. 4, 11). Вузничкові бляшки з так званим рубчастим краєм добре відомі за численними знахідками саме на лісостепових пам'ятках — у посульських курганах (Ильинская 1968, с. 129—130, рис. 47, табл. V, 24—26; VII, 1—4; XVI, 6, 8;

XVII, 13; XXVIII, 9; XXXI, 2, 3; XLIII; LVI, 1, 5), серед пам'яток ворсклинського регіону (Ковпаненко 1967, с. 153, рис. 36, 43, 44; 53, 79, 80; Шрамко 1994, с. 110, рис. 6, 17, 49), Дніпровського Правобережжя (Петренко, 1967, с. 92—94, табл. 27, 38, 40, 42, 46—50, 55, 56), але більшість з них мають різні розміри щитка, форму та довжину пелюсток, інші деталі. У матеріалах степових курганів подібні бляшки трапляються рідше (Гудкова 1978, с. 189, рис. 5, 5, 6;

Ковалева, Мухопад 1979, с. 112, рис. 1, 3; Братченко, Швецов, Дубовская 1989, рис. 4, 7). Серед найближчих аналогів слід назвати бляшки з к. 17, 24, 32 Німфейського некрополя (Силантьєва 1959, рис. 47, 13; 40, 4; 48, 4), к. 400, 413, «В» біля с. Журівка (Петренко 1967, табл. 27, 38, 40, 46—48), к. 11 Оліферщанського могильника (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, с. 25, рис. 9, 6) і Більського городища (Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 48, рис. 5).

Бронзова вуздечкова бляха зі щитком у вигляді асиметричного ромба із заокругленими вершинами (рис. 4, 7). Зовнішня поверхня гладенька. На зворотному боці — поздовжня петелька. Довжина бляхи — 5,5 см, ширина — 2,2 см. Більш поширеним у V ст. до н. е. серед предметів кінської оздобу були дрібні бляшки у вигляді симетричного ромба, а також бляшки (налобники) зі щитком шестикутної форми у вигляді видовженого «ромба» з прогнутими стінками та зрізаними вершинами обабіч довгої осі. Бляшки у вигляді асиметричного ромба репрезентовано значно гірше. Серед найближчих аналогів можна назвати 3 бляшки з пам'яток Дніпровського Правобережжя — кургани 396 та 413 біля с. Журівка та 411 поблизу с. Пекарі (Петренко 1967, 27, 16, 17; 28, 8; Галанина 1977, табл. 6, 3), одну з посульського регіону — к. 499 біля с. Басівка (Ильинская 1968, табл. XXVIII, 17; Галанина 1977, табл. 26, 19), ще одну — з середнього Дону (Либеров 1965, табл. 24, 10).

Бронзова рамкова пряжка підтрапецієподібної форми із прямокутного у перетині стрижня. Посередині однієї із коротших сторін — ледь помітне потовщення, можливо рештки ще у давнину зламаного та частково зашлифованого гачка. Довжина — 5,5 см, ширина — 3,8 см (рис. 4, 5). Серед уламків залізних предметів коротичанського комплексу у фондах музею зберігається частина залізної рамкової пряжки прямокутної форми (рис. 4, 6). Бронзові рамкові пряжки прямокутної чи підтрапецієподібної форми входили до складу наборів кінського спорядження з к. 7 могильника «Часті кургани» на середньому Дону (Либеров 1965, табл. 22, 21), к. 4 біля с. Берестняги (Петренко 1967, табл. 25, 1), к. 5 могильника Осняги (Шрамко 1987, рис. 72, 17), к. 2 (7) /1993 Перещепинського могильника (Мурзін, Ролле, Скорий 1995, с. 71, рис. 10, 7), к. 2 біля с. Мала Рогозянка (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73, рис. 43, 2). Бронзова пряжка з додатковою поперечною перетинкою походить із Німфейського некрополя (Силантьєва 1959, рис. 47, 4). Добре відомі й залізні рамкові пряжки прямокутної форми, більшість із

яких походить із пам'яток IV ст. до н. е. — Чортотлик, Товста Могила, Мелітопольський курган, Страшна Могила, к. 487 біля с. Капітанівка, пох. 2 к. 3 біля с. Старий Мерчик тощо (Алексеев, Мурзін, Ролле 1991, с. 87, кат. 23; Мозолевський 1979, с. 34, 36, 40, рис. 18, 1, 6; 24, 3, 4; Ильинская 1973, с. 53, рис. 5, 7; Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 137, рис. 152, 11; Петренко 1967, табл. 25, 5; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74, рис. 9, 10).

Ворворки. Знайдено 4 ворворки — 2 бронзові та 2 залізні. Бронзові ворворки мають форму зрізаного конуса. Одна — з гладеньким тулубом (висота — 1,3 см, діаметри — 1,4 та 0,9 см; рис. 4, 8), інша — з шестигранним (висота — 1,1 см, діаметри — 1,6 та 1,0 см; рис. 4, 9). Залізні ворворки конічної форми з гладенькими стінками (висота — 1,2 см, діаметри — 1,9 та 1,5 см; рис. 4, 10).

Слід докладніше зупинитися на характеристиці деяких рис поховальної обрядності коротичанського комплексу. Дерев'яні стовпові гробниці різноманітної конструкції отримали значне розповсюдження у лісостепового населення Дніпро-Донського межиріччя (Моруженко 1989, с. 27, 28; рис. 1) і сіверськодонецького регіону зокрема (Бабенко 1997; 2000; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 35—37). Конструкційною особливістю коротичанської гробниці є відсутність центрального стовпа. Слід зазначити, що подібні гробниці саме для сіверськодонецьких пам'яток нетипові: до нечисленних аналогій належать пох. 1 к. 9 біля с. Старий Мерчик, пох. 3 к. 1 поблизу с. Мала Рогозянка, к. 3 центральної групи Люботинського могильника, причому дві останні пам'ятки належать до часу скіфської архайки (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 15, 2; 31, 1; 38, 2). Однак серед поховальних пам'яток інших регіонів гробниці без центрального стовпа представлено значно краще (Ильинская 1968, с. 23—63; Шрамко 1987, рис. 68, 2, 3, 8; 1994, рис. 9, 5, 9 тощо). Можливо, подібна архітектурна особливість будови поховальної споруди була більш характерною для пам'яток ранньо- та середньоскіфського часу.

Привертають увагу й рештки деревини на поховальному ґрунті та глиняному викиді. На жаль, на графічному плані кургану ці рештки не зафіксовано, тому дійти будь-яких висновків щодо особливостей будови цієї архітектурної споруди досить важко. Зважаючи на порівняно великі розміри решток деревини на рівні поховального ґрунту (ділянка 10 × 12 м), мало ймовірно, що це були лише рештки перекриття могили. Можливо, це були рештки так званої шатроподібної надмогильної конструк-

ції. Кургани з подібною архітектурною спорудою добре відомі на пам'ятках Дніпровського Правобережжя (Ковпаненко 1984, с. 107—113; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 33, 34, 37, 42; Скорый 1987, с. 39—42, 44—46, рис. 1, 2; 1990, с. 80, 81; 1997, с. 9—11, рис. 60; 2003, с. 51, 52; Скорый, Хохоровски 2004, с. 240), в середньодонському (Медведев 1999, с. 93—95, рис. 46, 1, 2; 47, 1, 2) та сіверськодонецькому (Шрамко 1983, с. 61, рис. 4, б; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 36, рис. 4) регіонах.

Орієнтування поховальної споруди у меридіональному напрямку та похованого — головою на південь є типовими рисами поховального обряду сіверськодонецького населення. За підрахунками Ю.В. Буйнова, перші становлять 67 %, другі — 54,3 % загальної кількості відомих поховань (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 41, 42).

Порівняно велика площа (12,8 м²) та об'єм (44 м³) могили вирізняються на загальному тлі поховальних споруд сіверськодонецького регіону, значна частка яких характеризується невеликими параметрами (менше 5 м²) (Моруженко 1989, с. 31). Навіть серед поховань місцевої аристократії Пісочинського могильника зафіксовано усього 4 могили (к. 7, 8/1, 9, 36), площа яких більша за параметри коротичанської (Бабенко 2005, с. 277). А за об'ємом поховальної споруди, що визначає рівень працевитрат на спорудження могили, коротичанський комплекс у 1,5 рази перевищує за аналогічними параметрами найбільше поховання Пісочинського могильника.

Значні розміри могили пояснюються необхідністю розміщення туші коня, а також свідчать про досить високий соціальний статус похованого. Це підтверджують такі ознаки, як тип поховальної споруди (дерев'яна гробниця), наявність супровідного кінського поховання, склад поховального інвентарю. Незначний розмір насипу певною мірою можна пояснити впливом різноманітних природних та антропогенних факторів, що, на думку деяких дослідників, виключає цей параметр з переліку соціально значущих (Шрамко 1984, с. 272—280; Мозолевський 1990, с. 122; Скорый 1997, с. 61).

Безперечно, найцікавішою ознакою похоронного обряду коротичанського комплексу є наявність супровідного поховання коня в загальній із небіжчиками могилі. Думку про нетиповість подібних поховань для сіверськодонецьких пам'яток (Шрамко 1962, с. 230; Щегленко 1983, с. 115—117) уже спростовано (Ба-

бенко 1997а; 1999; 2004; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 48, 49).

Супровідні кінські поховання у спільній із небіжчиком могилі, на думку С.А. Скорого, є ознакою ширшого етнокультурного діапазону й належать до загальноіранських рис поховального обряду (Скорый 2003, с. 53, 92). Подібні поховання краще репрезентовані на пам'ятках ранньо- та середньоскіфської доби. Серед степових пам'яток ранньоскіфського часу (переважно V ст. до н. е.) можна назвати щонайменше 8 випадків, з яких до найвиразніших належать к. 11 с. Підгородне на Дніпропетровщині, к. 1 поблизу м. Арциз Одеської обл., Медерівський курган тощо (Мурзин 1984, с. 26, 40, 41, 45). Ще виразніше кінські поховання в загальній могилі репрезентовано в пам'ятках Дніпровського Правобережжя: 1 випадок серед архаїчних поховань, 12 — у комплексах середньоскіфського часу, 6 випадків припадає на пізньоскіфські пам'ятки (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 36, 40, 48; Скорый 2003, с. 55, 57, 59, 92).

У курганах пізньоскіфського часу переважають поховання коня в окремій могилі, що, на думку багатьох дослідників, є власне скіфською ознакою поховального обряду (Бессонова 1990, с. 29; Ольховский 1991, с. 164; Скорый 2003, с. 48, 49, 53). Показово, що і решту відомих комплексів сіверськодонецького регіону також репрезентовано пам'ятками виключно кінця V—IV ст. до н. е. з похованням коня або його частини в окремій могилі (к. 3 біля с. Старий Мерчик, к. 2 поблизу с. Мала Рогозянка, к. 7 неподалік с. Пісочин) чи в ніші (к. 9 біля с. Пісочин). Цікаво, що серед пам'яток посульського, ворсклинського та середньодонського локальних варіантів поховання верхових коней практично не відомі, натомість, широко репрезентовані комплекси з різноманітними наборами кінського спорядження, що визначають їх символічність.

Цікавою є наявність ніші-схованки, спорудженої у долівці могили уздовж однієї зі стінок. Аналогічні схованки з різноманітними комплексами речей переважно культового призначення були досить поширеними в IV ст. до н. е. у степових курганах (Болтрик, Фіалко 2002, с. 169—173). У поховальних пам'ятках лісостепового населення вони трапляються не так часто: серед старожитностей Дніпровського Правобережжя було зафіксовано всього 4 випадки (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, додаток). Однак у сіверськодонецькому регіоні подібні ніші-схованки численніші. Так, у схованці відомого Люботинського

кургану зберігалися речі культового призначення (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 144—150; Бандуровский, Черненко 1999, с. 27—30; Черненко 2000, с. 297—303). У двох схованках у похованні к. 3 Протопопівського могильника було знайдено амфору та предмети кінського спорядження. Ще одну нішу з кінським спорядженням зафіксовано у к. 5 того само могильника (Бородулин 1977, с. 271, 272). Чотири ніші було виявлено серед поховань Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 51). У схованці поховання к. 9 знайдено голову загнужданого коня, решта ніш були порожніми (к. 3, 4, 25). Також порожньою, можливо, внаслідок пограбування, виявилася ніша в к. 11 (Горішок) Великогомольшанського могильника (Шрамко 1983, с. 57, рис. 4, Г-З). Наявність на дні ніші відбитків залізних іржавих предметів, скоріш за все, свідчить про розміщення у ній предметів озброєння чи кінського спорядження, вилучених під час пограбування могили.

Поховальні комплекси з близьким за складом набором предметів кінського спорядження добре відомі серед лісостепових пам'яток, які більшість дослідників традиційно датують першою половиною V ст. до н. е. (к. 396, 400, 401, 413, «В» біля с. Журівка, к. 411 поблизу с. Пекарі, к. 499 неподалік с. Басівка тощо). Однак за хронологічною шкалою, розробленою А.Ю. Алексєєвим для старожитностей V ст. до н. е., комплекси з бляшками з рубчастим краєм та пластинчастими налобниками у вигляді ромба складають другу хронологічну групу пам'яток, з яких найраніші датують рубжем першої — другої чвертей V ст. до н. е. (Алексєєв 1991, с. 51; 1992, с. 114—116). Базисні наконечники стріл із широкою основою у сагайдачних наборах другої половини V ст. до н. е. нечисленні, що дає змогу визначити хронологічні межі коротичанського комплексу в межах другої чверті V ст. до н. е.

Алексєєв А.Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31. — С. 43—56.

Алексєєв А.Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992.

Алексєєв А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.

Бабенко Л.И. Погребальный обряд Песочинского курганного могильника скифского времени // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1997. — С. 25—26.

Бабенко Л.И. Кінь у поховальному обряді сіверськодонецького регіону у скіфський час // Історичне краєзнавство і культура. — К.; Харків, 1997а. — Ч. 2. — С. 226—228.

Бабенко Л.И. Об одной черте погребального обряда населения северскодонецкого региона в скифское время // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1999. — С. 24—25.

Бабенко Л.И. Погребальные сооружения Песочинского курганного могильника скифского времени // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 32—33.

Бабенко Л.И. Комплекс речей поховання IV ст. до н. е. біля Пересічної // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 33—37.

Бабенко Л.И. Песочинский курганний могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.

Бандуровский А.В., Черненко Е.В. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // ПССАСП. — Запорожье, 1999. — С. 27—30.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000.

Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 17—40.

Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Тайники у поховальній традиції скіфів // Музейні читання. — К., 2002. — С. 169—173.

Бородулин В.Г. Исследования на территории Харьковской области // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 271—272.

Бородулин В.Г. Дневник об археологических раскопках скифо-сарматской экспедиции Харьковского исторического музея в 1982 г. — С. 59—72.

Братченко С.Н., Швецов М.Л., Дубовская О.Р. Курган IV в. до н. э. в бассейне Северского Донца // СА. — 1989. — № 1. — С. 170—177.

Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга). — САИ. — 1977. — Вып. Д1-33.

Гудкова А.В. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 182—193.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.

Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.

- Ковалева И.Ф., Мухомад С.Е.* Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1979. — Вып. 3. — С. 111—123.
- Ковпаненко Г.Т.* Племена скифского часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т.* «Червона могила» у с. Флярковка // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 107—113.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.* Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.; Полтава, 1993.
- Либеров П.Д.* Памятники скифского времени на Среднем Дону. — САИ. — 1965. — Вып. Д1-31.
- Медведев А.П.* Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. — М., 1999.
- Мелокова А.И.* Вооружение скифов. — САИ. — 1964. — Вып. Д1-4.
- Мозолевський Б.М.* Товста Могила. — К., 1979.
- Мозолевський Б.М.* Кургани вищої скифської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 122—138.
- Моруженко А.А.* Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. — 1989. — № 4. — С. 25—40.
- Мурзин В.Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Білозор В.П.* Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 141—149.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А.* Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 63—72.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б.* Більське городище. — К.; Гамбург. — Полтава, 1999.
- Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII—III вв. до н. э. — М., 1991.
- Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ. — 1967. — Вып. Д1-4.
- Силантьева Л.Ф.* Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — № 69. — С. 5—107.
- Скорий С.А.* Про скифський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя // Археологія. — 1987. — № 60. — С. 36—49.
- Скорий С.А.* Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К., 1990.
- Скорый С.А.* Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
- Скорый С.А.* Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003.
- Скорый С., Хохоровски Я.* Курган Скифская Могила в Днепровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования) // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Т. 11. — С. 239—244.
- Тереножкин А.И., Мозолевський Б.Н.* Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Черненко Е.В.* Длинные копья скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 231—235.
- Черненко Е.В.* Люботинский курган // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 297—303.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А.* Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія. — 1983. — № 43. — С. 54—61.
- Шрамко Б.А.* Рец.: Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К.: Наук. думка, 1979. — 251 с. // СА. — 1984. — № 1. — С. 272—280.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Шрамко Б.А.* Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. — Харьков, 1994. — С. 102—126.
- Щегленко А.В.* Обряд погребения лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. // ВХУ. — 1983. — Вып. 238. — С. 110—119.

Одержано 11.11.2008

Л.И. Бабенко

СКИФСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ V в. до н. э.
ВОЗЛЕ пгт КОРОТИЧ НА ХАРЬКОВЩИНЕ

В статье опубликованы материалы погребения скифского времени у пгт Коротич, содержащего парное захоронение, сопровождавшееся погребением коня и довольно представительным инвентарем: 142 бронзовыми наконечниками стрел, 2 наконечниками копий, 2 втоками и разнообразными предметами конского снаряжения (удила, псалии, ромбовидный налобник, бляшки-розетки, пряжки и ворворки). По обширному кругу аналогий курган датирован второй четвертью V в. до н. э.

L.I. Babenko

THE 5th c. BC SCYTHIAN BURIAL
NEAR KOROTYCH IN KHARKIV REGION

The material from the burial of Scythian time near Korotych which included twin grave supplemented with the horse burial and quite impressive inventory — 142 bronze arrow-heads, 2 spear tips, 2 butt-weights and various harness elements — bits, cheek-pieces, rhomb-shaped frontlet, metal plates in form of rosettes and conical tubes. Due to the wide circle of analogies, the mound is dated to the second quarter of the 5th c. BC.

Н.Г. Новиченкова, Х.В. Новиченкова-Лукичева

БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА З КЛЕЙМАМИ РИМСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ХАРАКС

Статтю присвячено публікації римської будівельної кераміки з розкопок фортеці Харакс у Південному Криму, що зберігається в Ялтинському історико-літературному музеї.

Під час розкопок пам'яток Криму виявлено знахідки, пов'язані з перебуванням контингентів римських військ (Херсонес, Балаклава, Ай-Тодор, Козацька, Алма-Кермен). На будівельній кераміці зафіксовано багато клейм, розподілених на 15 типів (Сарновски 2000, с. 225). Більшість знахідок (близько 120) походять із району цитаделі Херсонеса (Антонова 1997, с. 215). Понад 70 екз. подібних знахідок було виявлено в різні роки в римському укріпленні Харакс на мисі Ай-Тодор.

Серед римських пам'яток Північного Причорномор'я укріплення Харакс посідає особливе місце. Незадовго після експедиції Плавтія Сільвана або за Флавіїв на мисі Ай-Тодор висадились моряки Равеннської ескадри для будівництва укріпленого пункту і нагляду за каботажним плаванням, що засвідчують виявлені на будівельній кераміці клейма (Блаватский 1951, с. 254). Розкопки укріплення проводили в три етапи: наприкінці XIX — на початку XX ст.

© Н.Г. НОВИЧЕНКОВА,
Х.В. НОВИЧЕНКОВА-ЛУКИЧОВА, 2009

А.М. Романов, у 1930-х рр. — В.Д. Блаватський, у 1977—1985 рр. — К.К. Орлов (Орлов 1988, с. 16—27). В останні роки з метою вивчення нижньої оборонної стіни вони були поновлені В.І. Новиченковим і Н.Г. Новиченковою (Новиченков, Новиченкова 2002; Новиченкова, Новиченков 2005). Дослідження Ай-Тодорської фортеці та пов'язаних із нею проблем римської військової присутності в Південному Криму було проаналізовано та узагальнено в працях М.І. Ростовцева (Ростовцев 1900; 1911), В.Н. Дьякова (Дьяков 1930), Н.І. Репникова (Репников 1941), В.Д. Блаватського (Блаватский 1951), Е.І. Соломонік (Соломоник 1966), С.Ю. Саприкіна (Сапрыкин 1981), Л.В. Фірсова (Фирсов 1990), К.К. Орлова (Орлов 1982; 1984; 1988), В.М. Зубаря (Зубарь 1994; 2000; 2004), Т. Сарновського та О.Я. Савелі (Sarnovskii, Savelja 1998; Сарновски 2000). Важливе місце у вивченні історії фортеці посідають пам'ятки лапідарної та керамічної епіграфіки.

З 1920-х рр. більшість матеріалів із розкопок Хараксу було зосереджено у фондах Ялтинського